

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ

Քննարկվող հնագիտական հուշարձանը պատահաբար բացվել էր Սևանա լճի հարավ-արևմտյան ափեզրից մոտ 5 կմ հարավ (աղ. 1), լճից դեպի Սելիմի լեռնանցքը տանող ճանապարհի աջ կողմում, ներկայիս Գեղիովիտ գյուղի միջով հոսող գետակի ձախ ափին, այդ հատվածում կառուցվող կամրջի շինարարության ժամանակ (Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 80): Պայթեցման, ծանր տեխնիկայով կատարվող հողահեռացման ու հողահարթեցման աշխատանքների հետևանքով քանդված հուշարձանի նյութական արժեքների մի զգալի մասն անտեղյակության հետևանքով լցվել էր կառուցվող կամրջի հիմքի մեջ և բետոնապատվել: Բարեբախտաբար գետնի երես դուրս եկած և գյուղի բնակիչների կողմից հավաքված, ապա և տեղում հետագայում պեղված հնագիտական նյութերի մի արժեքավոր հավաքածու փրկվեց կորստից ու մուտք գործեց Հայաստանի Պատմության Պետական թանգարան:

Տեղանքի հետազոտումը և պեղված հնագիտական նյութերի տեսականու ուսումնասիրությունը թույլ տվեցին եզրակացնել, որ գետակի մակերևույթից մոտ 15-20մ բարձրության վրա, նրա զառիվեր ափին գտնվող և հողմահարման հետևանքով բազալտե ժայռի մեջ գոյացած բնական խոռոչը ենթարկվել է մասնակի ձևափոխման և վերածվել երկու հաղորդակից սրահներից կազմված քարայր-դամբարանի (աղ. 2): Ըստ որում, 1980 թվականին շինարարական աշխատանքների հետևանքով լիովին ավերվել է ժայռափոր կառուցվածք ունեցող, արտաքին մուտքից ու ելքից զուրկ և նեղ, ձեռակերտ միջանցքով առաջին՝ խոռոչ-սրահին հաղորդակցվող, երկրորդ սրահը: Այստեղ ամփոփված են եղել դամբարանի տերը, նրան պատկանող գույքն ու անձնական շքեղ իրերը: Այս չպահպանված սրահի, նրա նշանակության և ուղղվածության մասին արված ենթադրությունների համար որոշակի հիմքեր են տալիս ժայռավոր կառույցի առաջին՝ ամբողջապես պահպանված սրահի (այն, հավանաբար, դեպի հիմնական խուցը տանող նախասրահ է հանդիսացել) հետազոտման, պեղման ու չափագրման աշխատանքները: Դրանք հնարավորություն են ընձեռում փաստել, որ քննարկվող կառույցն ունեցել է ընդգծված հարավ-հյուսիս կողմնորոշում և դեպի արևելք նայող կիսաձվածիր բնական մուտք, որը, թերևս, փոքր-ինչ վերամշակվել է դամբարանը կառուցողների կողմից (աղ. 2, նկ. 1): Մուտքի բարձրությունը 2.55մ էր, լայնքը՝ հիմքի մոտ 4.0մ: Առաջին սրահի ընդհանուր մակերեսը մոտ 30-32մ² էր, սրահի ամենամեծ երկարությունը հարավից-հյուսիս՝ 8.30մ, ամենամեծ լայնքն արևելքից-արևմուտք՝ 5.20մ: Այս սրահն ուներ մուտքի ստորին մակարդակի նկատմամբ մոտ 0.25-0.30մ ցած տեղավորված, համեմատաբար հարթ հատակ (այն հարթեցրել էին դամբարանը կառուցողները) և անկանոն հատակագիծ: Առաստաղը թույլ կամարած էր (մշակման հազիվ նկատելի հետքերով), իսկ առավելագույն բարձրությունը հավասար էր 3.10մ-ի: Սրահի հարավային հատվածն ավելի անմշակ էր ու նեղ (լայնքը մոտավորապես 2.00-2.50մ), սակայն օժտված էր կառուցվածքային յուրահատուկ մանրամասով: Վերին (այսինքն առաջին սրահի կամարած և առաստաղի հարավային) անկյունում ուներ 2.80մ² մակերեսով (1.40x2.00) միջանցիկ փորվածք-պատուհան: Սրահի հյուսիսային հատվածը համեմատաբար ընդարձակ էր և ուներ 4.00-4.30մ լայնք: Հենց այս հատվածում, քարայրի հյուսիսային պատին, հատակից մոտավորապես 0.30-0.40մ բարձրության վրա փորվել էր 0.54մ² մակերես (1.08x0.50), մոտ 0.45մ խորություն և հարավ-հյուսիս կողմնորոշում ունեցող միջանցք: Վերջինիս հարավային՝ պահպանված մասի բավական խնամքով արված մանրամաս-

ներն էլ հենց թույլ են տալիս ենթադրել, որ այդ միջանցքին հյուսիսային կողմից կից, չպահպանված երկրորդ սրահը եղել է ձեռակերտ: Արված դիտարկումների, չափագրությունների և առաջարկված ենթադրությունների հիման վրա էլ այս ուսումնասիրության մեջ վերականգնվել է Գեղիովտի քարայր-դամբարանի հնարավոր գծապատկերն ուղղահայաց (աղ. 2, նկ. 3) և հորիզոնական (աղ. 2, նկ. 2) կտրվածքներով:

Նման ժայռափոր դամբարանային կառույցները տարածված երևույթ են վանտոսայան դամբարանաշինության մեջ և հանդիպում են Տուշպա-Վանի՝ մասնավորապես Խորխորյան մեծ ու փոքր քարայրների (աղ. 4, նկ. 1, աղ. 5, նկ. 1), Նավթբույուի (աղ. 4, նկ. 2), Վերին հարթակի տակ գտնվող քարայրի (աղ. 7, նկ. 2), Իչկալայի (աղ. 8, նկ. 1-2), Ջինանոցի քարայրի (աղ. 7, նկ. 1), Վանի ժայռի հարավ-արևմտյան կողմում գտնվող Մեծ քարայրի (աղ. 10, նկ. 1-2), ինչպես նաև Պալուի (քարայրներ I-III) (աղ. 6, նկ. 1-3), Թանրիվերմիշի (քարայրներ I-III) (աղ. 9, նկ. 1-3), Մանազկերտի (Կալեքոյ) (աղ. 9, նկ. 4), Ջոկրեյենի (Քեբանի ջրամբարի մոտ) (աղ. 9, նկ. 5), Զյուրդումեյիքի (Խարբերդի շրջանում, Էյազըղի մոտ) (աղ. 9, նկ. 6), Հաջիսելիի (Խարբերդ քաղաքի մոտ) (աղ. 9, նկ. 7), Մակու-Մանգարի (աղ. 11, նկ. 1), Կալե Հոդարի (աղ. 11, նկ. 2), Ալիշարի (աղ. 12, նկ. 2), Կայալի դերեի (աղ. 13, նկ. 1-3), Էսքի Դողուբայազետի (աղ. 12, նկ. 1), Բոստան կայալի, Հայկաբերդի (Չավուշ թեփե) և Ադիլջևազի (Արծկե) հնագիտական համալիրներում (Օզգյուշ Թ. 1968, էջ 19: Հմայակյան Ս. 1990, էջ 79: Եսայան Ս., Արաջյան Լ. 1995, էջ 211: Սեյրոնյան Մ. 1995, էջ 11-38: Փիլիպոսյան Ա., Խաչատրյան Լ. 1995, էջ 80: Հովհաննիսյան Կ. 1996, էջ 152, 156, 175-183, աղ. 35, աղ. 36: Ивановский А. 1911, էջ 64: Казнаков А. 1917, էջ 28-32: Минорский В. 1917, Марр Н., Орбели И. 1922: Куфтин Б. 1944, էջ 69-71: Пиотровский Б. 1959, էջ 207-219: Пиотровский Б. 1962, էջ 3-7: Мартиросян А. 1974, էջ 56: Есаян С., Биягов Л., Амаякян С., Канецян А. 1991, էջ 20-21: Lehmann-Haupt С. 1907, էջ 70: Lehmann-Haupt С. 1910: Piotrovski В. 1966, էջ 204-219: Rimschneider М. 1966, էջ 70: Van Loon М. 1966, էջ 62: Burney С. 1966, էջ 55-111: Burney С., Lang D. 1971, էջ 139, 145, 150-153: Ogun В., Bilgiç E. 1973, էջ 13-14: Kleiss W. 1976, էջ 42: Ögün В. 1978, աղ. 645: Charlsworth М. 1980, էջ 91-97: Forbes T. 1983, նկ. 58: Sevin V. 1987, էջ 279-300: Sevin V. 1988, էջ 1-44: Sevin V. 1989, էջ 451-500: Andre-Salvim В., Salvim М. 1992, աղ. 1: Sevin V. 1994, էջ 58-67: Köroğlu K. 1996, էջ 38-45, նկ. 6-8:): Մասնագետների կարծիքով սրանք պատմական այս շրջափուլի համար ժամանակագրական բավական լայն ընդգրկում ունեն, կարող են վերաբերել Արգիշթի I-ինից մինչև Ռուսա II իրար հաջորդած վանտոսայան արքաների գահակալության շրջանին և թվագրվել մ.թ.ա. VIII-VII դարերով (Burney С., Lang D. 1971, էջ 139, 150: Özgüç T. 1969, էջ 7):

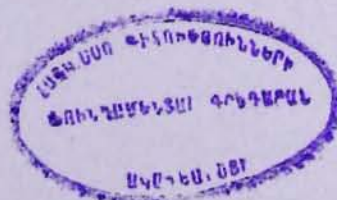
Գեղիովտի քարայր-դամբարանին, իրենց կառուցվածքային առանձնահատկություններով առավել մոտ են Վանի քարաժայռի վրա գտնվող Իչկալայի և Ջինանոցի քարայրի, Մշո դաշտից հյուսիս տեղավորված Կայալի դերեի, Վանա լճի հյուսիսային ափերի մոտ գտնվող Ադիլջևազի (Արծկե), Մանազկերտի (Կալեքոյ), Պալուի (քարայր III), Թանրիվերմիշի, Զյուրդումեյիքի և Հաջիսելիի ժայռափոր համալիրները: Ըստ որում, Իչկալան և Ջինանոցի քարայրը Գեղիովտի քարայր-դամբարանի հետ համընկնում են կամարաձև պոաստաղին բացված միջանցիկ պատուհաններով, իսկ մյուսները՝ ժայռափոր կառույցների ինտերյերի ոչ այնքան խնամքով արված մշակումով:

Անհրաժեշտ է ավելացնել նաև, որ Գեղիովտի քարայր-դամբարանը վանտոսայան մնամորինակ միակ կառույցը չէ Սևանի ավազանում: Այդպիսի համալիրների մնացորդներ նկատելի են նաև Սևանա լճի հարավային և հարավ-արևելյան ափամերձ հատվածում գտնվող Սանգար (Չորագյուղից արևմուտք), Ծովակ և Այրք հնավայրերի

տարածքում (Միքայելյան Գ. 1968, էջ 32: Հմայակյան Ս., Բիշինե Ռ., Պարմեջիանի Ն. 1996, էջ 47-49): Հ. Մարտիրոսյանի կարծիքով, հավանաբար, մամանտիպ կառույցներ են իրենցից ներկայացրել նաև Արգիշթիխի-Արմավիր քաղաքի բազմաթիվ անձավներն ու Թեյշեբահինի-Կարմիր բլուրի դիմաց, Հրազդանի կիրճում նշմարվող որոշ քարայրներ (Հմայակյան Ս. 1986, էջ 125: Мартыросян А. 1974, էջ 53):

Ենթադրություն կա, թե Հայկական լեռնաշխարհի ժայռափոր դամբարանները բացառապես Վանտոսայի թագավորության ժամանակներին բնորոշ կառույցներ են և դադարել են օգտագործվել վերջինիս պատմական թատերաբեմից հեռանալու հետ միաժամանակ: Մենք հակված չենք այդ կարծիքը վերջնական համարելու: Բանն այն է, որ քարայր-դամբարանների երևույթը փաստագրված է Եվրոպայի (Ֆրանսիա՝ Զյոզարդ, Ապենինյան թերակղզի՝ Էտրուսկյան դամբարաններ, Մալթա՝ Հայ Սաֆիլիենի, Բալկանյան թերակղզի՝ Միքենե, Դևեթաշ, Կրետե՝ Արկալախորի, Կնոսոս և այլն), Աֆրիկայի (Եգիպտոս՝ Նեղոսի ափին գտնվող Խապի աստվածության ժայռափոր տաճարը) և Մերձավոր Արևելքի (Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհ՝ Խուդեյրա, Գեզեր, Թիլ Բարսիբ, Փոքր Ասիա՝ Օսմանկայասի, Յազըլը Քայա, Ակփինար, Մանիսա, Անդրկովկաս՝ Մուգուտյան քարայրներ, Ցնորի, Իրանական սարահարթ՝ Քուլ-ի Ֆարախ և այլն) մ.թ.ա. V-I հազարամյակներով թվագրվող հնագիտական համալիրներում (Пентлбери Дж. 1950, էջ 231: Миков В., Джамбазов Н. 1960: Каландадзе А. 1965: Буриан Я., Моухова Б. 1970, էջ 194: Златковская Т., Шелов Д. 1971, էջ 59: Блаватская Т. 1976, էջ 152: Хинц В. 1977, լուսանկ. 5, 6, 10: Немеровский А. 1983, էջ 114, 115, 119—120: Лосева Н., Сидорова Н. 1988, էջ 13-30, նկ. 5, 8, 11: Фрезер Дж. 1990, էջ 200: Бартошек А. 1991, էջ 238—245: Виноградова Н., Каптерева Т., Стародуб Т. 1997, էջ 314: Бахтадзе Н. 1998, էջ 59: Schaeffer C. 1948, էջ 164-165: Nilsson M. 1950, էջ 53-76: Albright W. 1954, էջ 68: Piggot S. 1965, էջ 61-62, աղ. VI, էջ 97-98, աղ. XI ա, բ, էջ 123, աղ. XV: Andre-Salvini B., Salvini M. 1996, էջ 7-20, նկ. 1-9): Վերջիններս հիմնականում առնչվում են թաղման ծիսական կարգի հետ և, ըստ էության, եվրասիական առասպելաբանական համակարգերից լավ հայտնի (քարայրում փակված հերոսին առնչվող) հնագույն սյուժեի հիմնական բաղադրիչ՝ անդրաշխարհ-քարայրի փաստացի դրսևորումն են համոզեցնում: Նույն բովանդակությամբ և նույնքան հիմ սյուժեներ են պահպանվել նաև հայ առասպելաբանության մեջ (տես՝ Փոքր Սիեռի, Արտավազդ-Շիրարի, Շարսույի մասին առասպելները, Հայժ, Բանցրել և այլ քարայրների մասին ավանդությունները) (Հարությունյան Ս. 1987: Ганалаян А. 1979, էջ 49-78: Карапетян Г. 1990, էջ 54-56): Ուստի բացառված չէ, որ վերոհիշյալ առասպելաբանական սյուժեների փաստացի դրսևորումները գոյություն ունեցած լինեն Հայկական լեռնաշխարհում նաև մինչև վանտոսայան ժամանակաշրջանում: Մասնավորապես Վաղ Բրոնզի շրջափուլին վերաբերող (Կուր-արաքսյան մշակույթ) նման մի դամբարան պեղվել է Տանձավեր գյուղում (Խնկիկյան Օ. 1993, էջ 128), իսկ Վաղ Երկաթի շրջափուլին վերաբերողը՝ Գավառում (Կամո-Նոր Բայազետ) (Միքայելյան Գ. 1968, աղ. 15): Առ այսօր դրանց խիստ սակավությունը միգուցե բացատրելի է Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր հատվածների (մասնավորապես Բարձր Հայքի, Աղձնիքի և Տավրոսյան լեռների շրջանի) հնագիտական առումով անհավասարաչափ ուսումնասիրվածությամբ: Թեև մեծ վերապահումով, մենք հնարավոր ենք համարում, խնդրո առարկա կառույցների շարքը դասել նաև Հայկական լեռնաշխարհում բացված մի յուրահատուկ հուշարձան, որն իր դամբարանների կառուցման սկզբունքով (մոնոլիտ քարաշերտի մեջ փորված մեղ մուտք-միջանցք և լայնացող խոռոչ-դամբարանարահ), թերևս կարող է համեմատվել վերոհիշյալ համալիրների: Խոսքը մ.թ.ա. XV/XIV-XI/IX

A III
6935

դարերի ժամանակագրական սահմաններում գոյատևած Արթիկի դամբարանադաշտի 640 կատակոմբային թաղումների մասին է (Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ. 1996, էջ 69, նկ. Դ: Хачатрян Т. 1975: Хачатрян Т. 1979):

Ավելացնենք նաև, որ Սևանի ավազանից ոչ հեռու, Հրազդան գետի աջ ափին տեղավորված Դդմաշեն գյուղի մոտակայքում, շինարարական աշխատանքների հետևանքով պատահաբար բացված և ավերված քարայր-դամբարանից հայտնաբերված հարուստ հնագիտական նյութերը (ներկայումս պահվում են Սևան քաղաքի «Ազգային պարկի» գրասենյակում) փաստում են, որ նման կառույցներն իրենց գոյությունը Հայաստանում պահպանել են Վանտոսայի թագավորության անկումից հետո էլ (նշված նյութերը վերաբերում են Երվանդունիների թագավորության ժամանակներին և թվագրվում են մ.թ.ա. VI-V դարերով):

Ուստի, թերևս անհիմն չեն Հին Արևելքի քաղաքաշինական գործընթացների և ճարտարապետական ոճերի զարգացման պատմությամբ զբաղվող արևելագետների ենթադրություններն այն մասին, որ իրենց տեղական կիրառությամբ և այդօրինակ դամբարանաշինական աշխատանքների կատարման լավ մշակված նորմերով, վանտոսայան քարայր-դամբարանները կարևոր դեր կարող են խաղացած լինել Մերձավոր Արևելքում Ասորեստանի և Վանտոսայի թագավորության ռազմաքաղաքական հզորության փաստացի հաջորդը հանդիսացող Աքեմենյան Իրանի մոնումենտալ ժայռափոր դամբարանների (Նախշ-ի Ռուստամ) կառուցողական սկզբունքների ձևավորման, ապա և ավելի ուշ շրջանի իրանական մանաձուխ կառույցների (մասնավորապես Թաք-ի Բոստանի) տեղական կիրառության գործում (Տիրացյան Գ. 1964: Մելքոնյան Մ. 1995, էջ 33: Հովհաննիսյան Կ. 1996, էջ 179-180: Фраш Р. 1972, էջ 100: Тирацян Г. 1988, էջ 30-31: Fletcher B. 1954, էջ 61-62: Brentjes B. 1974, էջ 32: Kleiss W., Calmeyer P. 1975, էջ 94: Harper P. 1996):